

**INGLIZ FRAZEOLOGIK BIRLIKLARINING O‘ZBEK BADIY TARJIMASIDAGI
PRAGMATIK MUQOBILLARI (MARK TVENNING “THE ADVENTURES OF TOM
SAWYER” ASARI TARJIMASI MISOLIDA)**

Abdullajonova Xakima Abdulqodir qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti, Filologiya fanlari pedagogika oliy maktabi stajyor-
o‘qituvchisi

E-mail: hakimabotirova9@gmail.com

tel.: +998 93 090 88 89

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23559342>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Mark Tvenning “The Adventures of Tom Sawyer” romanidagi frazeologik birliklarning Ilyos Muslim tomonidan amalga oshirilgan o‘zbekcha tarjimasida pragmatik ma’noning qayta yaratilishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda frazeologik birliklarning semantik mazmuni, kontekstual-pragmatik vazifasi va tarjima strategiyasi o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqildi. To‘rtta reprezentativ misol tahlili tarjimon ayrim hollarda tayyor o‘zbek frazeologik muqobilidan, ayrim hollarda esa funksional va tasviriy moslashtirishdan foydalanganini ko‘rsatdi. Ayniqsa emotsional-baholovchi birliklarda o‘zbek tilining tabiiy frazeologik vositalari personaj nutqining jonliligi va pragmatik ta’sirini saqlashga xizmat qilgan.

Kalit so‘zlar: frazeologik birlik, pragmatika, badiiy tarjima, pragmatik ekvivalentlik, tarjima strategiyasi, kommunikativ niyat, Mark Tven, Tom Soyer.

Аннотация. В статье анализируется прагматическая передача английских фразеологических единиц в узбекском переводе романа Марка Твена “The Adventures of Tom Sawyer”, выполненном Ильясом Муслимом. Четыре репрезентативных примера рассматриваются с точки зрения семантики исходной единицы, переводческой стратегии и сохранения прагматического эффекта. Анализ показывает, что использование естественных узбекских фразеологических и функциональных соответствий способствует сохранению эмоционально-оценочной окраски и разговорной выразительности оригинала.

Ключевые слова: фразеологическая единица, прагматика, художественный перевод, прагматическая эквивалентность, переводческая стратегия, коммуникативное намерение, Марк Твен, Том Соьер.

Abstract. This article examines the pragmatic rendering of English phraseological units in Ilyos Muslim’s Uzbek translation of Mark Twain’s “The Adventures of Tom Sawyer”. Four representative cases are analysed at three levels: source-unit semantics and contextual function, translation strategy, and the degree to which the pragmatic effect is retained. The analysis shows that natural Uzbek phraseological and functional equivalents are particularly effective in preserving emotional evaluation, colloquial expressiveness, and character voice.

Keywords: phraseological unit, pragmatics, literary translation, pragmatic equivalence, translation strategy, communicative intention, Mark Twain, Tom Sawyer

KIRISH

Frazeologik birliklar har bir tilning milliy-madaniy xususiyatlarini, xalqning dunyoqarashi va hayotiy tajribasini o‘zida mujassam etgan eng obrazli qatlamdir. Shu sababli ularni bir tildan ikkinchi tilga o‘girish badiiy tarjimaning eng murakkab masalalaridan biri hisoblanadi. Frazeologizm tarkibidagi so‘zlarning ma’nosi yig‘indisi butun birlikning ma’nosiga teng bo‘lmagani uchun so‘zma-so‘z tarjima ko‘pincha asliyatdagi ma’noni ham, uning ekspressiv-emotsional ta’sirini ham yo‘qotadi.

So‘nggi yillarda tarjimashunoslikda e’tibor faqat semantik moslikdan pragmatik moslikka, ya’ni asliyat o‘quvchisida hosil bo‘lgan ta’sirni tarjima o‘quvchisida qayta yaratish masalasiga ko‘chmoqda. Bu yondashuvda tarjimonning vazifasi so‘z yoki birikmani emas, balki muallifning kommunikativ niyatini — kinoya, hazil, baho yoki hissiy munosabatni — tarjima tilining vositalari bilan ifodalashdan iborat bo‘ladi.

Mark Tvenning “The Adventures of Tom Sawyer” (1876) romani dialogik nutq, xalqona iboralar, maqol va turg‘un birikmalarga boy bo‘lib, ular personaj xarakterini ochish, kulgi va kinoyani yuzaga keltirish hamda emotsional bahoni kuchaytirishda faol qatnashadi. Polli xolaning nutqida xalqona donishmandlik, diniy-alluziv iboralar va emotsional frazeologizmlar bir kontekstda kelishi tarjimon uchun nafaqat semantik, balki pragmatik muvofiqlikni ham ta’minlash vazifasini qo‘yadi. Shu jihatdan asarning Ilyos Muslim tarjimasida ingliz va o‘zbek frazeologik vositalarini qiyosiy-pragmatik o‘rganish uchun qulay materialdir.

Tadqiqotning maqsadi — “The Adventures of Tom Sawyer” romanidagi tanlangan frazeologik birliklarning Ilyos Muslim tarjimasida qanday strategiyalar orqali berilganini va asliyatdagi emotsional-baholovchi hamda kommunikativ ta’sirning qay darajada qayta yaratilganini aniqlashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA NAZARIY ASOS

Frazeologiyaning mustaqil tilshunoslik sohasi sifatida shakllanishida V.V. Vinogradovning xizmatlari katta. Olim frazeologik birliklarni semantik birlashganlik darajasiga ko‘ra frazeologik chatishmalar, frazeologik butunliklar va frazeologik birikmalarga ajratgan [1]. Ingliz tili frazeologiyasi A.V. Kunin tomonidan tizimli o‘rganilgan bo‘lib, u frazeologik birlikni ko‘chma ma’noli, barqaror so‘z birikmasi sifatida ta’riflaydi va uning struktur-semantik tasnifini ishlab chiqadi [2]. O‘zbek tilshunosligida frazeologiyaning nazariy asoslari Sh. Rahmatullayev tadqiqotlarida yaratilgan bo‘lib, olimning izohli frazeologik lug‘ati o‘zbek frazeologizmlarining ma’no va qo‘llanish xususiyatlarini o‘rganishda asosiy manba hisoblanadi [3].

Pragmatik yondashuvning nazariy asosini J. Ostin va J. Syorlning nutq aktlari nazariyasi tashkil etadi: ularga ko‘ra har bir gap ma’lum bir kommunikativ harakatni amalga oshiradi [4; 5]. P. Grays taklif etgan hamkorlik tamoyili va uning maksimalari buzilishi natijasida yuzaga keladigan implikatura tushunchasi yumoristik matnlarni tahlil qilishda ayniqsa muhim, chunki kulgi ko‘pincha aynan kutilgan muloqot qoidalarining ongli ravishda buzilishidan tug‘iladi [6]. J. Lichning xushmuomalalik tamoyili esa frazeologizmlarning baholovchi va yumshatuvchi vazifasini izohlashga imkon beradi [7].

Tarjimashunoslikda frazeologizmlarni tarjima qilish muammosi turli olimlar tomonidan ko‘rib chiqilgan. V.N. Komissarov ekvivalentlikning bir necha darajasini ajratib, eng yuqori darajada tarjima asliyatning kommunikativ maqsadini saqlashi lozimligini ta’kidlaydi [8]. P. Nyumark semantik va kommunikativ tarjimani farqlab, badiiy matnda o‘quvchiga ta’sir etish vazifasining ahamiyatini ko‘rsatadi [9]. M. Beyker idiomalarni tarjima qilishning bir necha strategiyasini ajratadi: ma’nosi va shakli o‘xshash idioma bilan, ma’nosi o‘xshash, ammo shakli farqli idioma bilan, tasviriy tarjima (parafraza) orqali hamda tushirib qoldirish orqali [10]. O‘zbek tarjimashunosligida G‘. Salomov asarlarida muqobillik masalasi milliy koloritni saqlash bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilinadi [11].

Muallifning avvalgi tadqiqotlarida badiiy tarjimada leksik transformatsiyalar, tarjima usullari va madaniy moslashtirish masalalari yoritilgan. Jumladan, H. Botirovaning “The Importance of Lexical Transformations in Literary Translation” (2021), G.K. Boltaeva va H.A. Botirovaning “The Usage of Transformation in Literary Translation” (2022) hamda H.A. Botirovaning “The Study of Transformation Techniques in Literary Translation” (2023) ishlarida transformatsion yondashuvning semantik va funksional imkoniyatlari ko‘rsatilgan. Mazkur maqola ushbu yo‘nalishni davom ettirib, tahlil markaziga aynan frazeologik birlikning pragmatik funksiyasi va tarjimada o‘quvchiga ta’sirining qayta yaratilishini qo‘yishi bilan farqlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot materiali sifatida Mark Tvenning “The Adventures of Tom Sawyer” romanining 1876-yilgi birinchi Amerika nashri [12] hamda Ilyos Muslim tarjimasidagi “Tom Soyerning boshidan kechirganlari”ning 2016-yilgi nashri [13] olindi. Misollar qiyosiy-chog‘ishtirma, kontekstual-pragmatik va tarjima transformatsiyalari tahlili usullarida o‘rganildi. Har bir holat uch bosqichda tahlil qilindi: 1) asliyatdagi frazeologik birlikning semantik yadrosi va kontekstdagi pragmatik vazifasi aniqlandi; 2) tarjimada qo‘llangan leksik-frazeologik yechim M. Baker tasnifi asosida belgilandi; 3) asliyatdagi emotsional, baholovchi, yumoristik yoki xarakterologik ta’sirining o‘zbekcha matnda saqlanish darajasi baholandi.

Tanlangan misollar soni — 4 ta. Ular romanning I bobidagi Polli xola monologidan olindi, chunki ushbu parcha turg‘un birliklarning zichligi va pragmatik funksiyalarining xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Tarjima strategiyalarini tasniflashda M. Baker taklif etgan idioma va turg‘un birikmalarni tarjima qilish modeli asos qilib olindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlil uchun tanlangan to‘rtta birlik bir kontekstga mansub bo‘lsa-da, ular turli pragmatik vazifalarni bajaradi: xalqona tajribani umumlashtirish, g‘azabning kuchayishini ifodalash, mehr sababli jazolashga ichki qarshilikni ko‘rsatish va ruhiy iztirobni kuchaytirish. Asliyatdagi misollar 1876-yilgi birinchi Amerika nashrining I bobi, 19-betidan; o‘zbekcha muqobillar Ilyos Muslim tarjimasining I bobi, 4-betidan tekshirildi.

1-misol. Asliyat: “Can’t learn an old dog new tricks” (I bob, 19-bet) — yoshi ulg‘aygan odamning odatini o‘zgartirish qiyinligini bildiruvchi maqol-frazeologik birlik.

Tarjima: “Qari itni yangi qiliqlarga o‘rgatib bo‘lmaydi” (I bob, 4-bet).

Uch bosqichli tahlil. 1) Semantik-pragmatik bosqich: Polli xola iborani o‘ziga nisbatan qo‘llab, Tomning hiylalariga yana aldanib qolganini o‘z-o‘ziga kinoya bilan tan oladi; shu sababli birlik umumlashtiruvchi maqol bo‘lish bilan birga yumoristik o‘zini baholash funksiyasini bajaradi. 2) Tarjima strategiyasi: tarjimon obraz va ma‘noni deyarli bir xil saqlagan frazeologik muqobilni qo‘llagan; Baker tasnifida bu “o‘xshash ma‘no va o‘xshash shakl” strategiyasiga yaqin. 3) Pragmatik natija: “qari it” obrazi o‘zbekcha matnda ham saqlangani uchun xalqona ohang va o‘z-o‘ziga kinoya yo‘qolmaydi. Tarjima kommunikativ jihatdan tabiiy va qo‘shimcha muqobil talab qilmaydi.

2-misol. Asliyat: “get my dander up” (I bob, 19-bet) — so‘zlashuv uslubidagi idiomaga bo‘lib, “qattiq jahli chiqmoq” ma‘nosini beradi.

Tarjima: kontekstda “jahlim chiqqan choqda” tarzida berilgan (I bob, 4-bet).

Uch bosqichli tahlil. 1) Semantik-pragmatik bosqich: idiomaga Polli xolaning g‘azabi ma‘lum chegaragacha ko‘tarilishini, Tom esa aynan shu chegarani sezib turishini ko‘rsatadi; shu tariqa Tomning ayyorligi va Polli xolaning hissiy holati bir vaqtning o‘zida ochiladi. 2) Tarjima strategiyasi: ingliz tilidagi obrazli komponent (“dander”) o‘zbekchada qayta yaratilmagan, lekin funksional ma‘no tabiiy “jahli chiqmoq” birikmasi orqali berilgan. Bu “o‘xshash ma‘no, boshqa shakl” strategiyasiga mos keladi. 3) Pragmatik natija: emotsional ma‘no saqlangan, biroq asliyatdagi dialektal-kolloquial obrazlilik biroz neytrallashtirilgan. “Jahlim qaynab ketguncha” varianti ekspressivlikni kuchaytirishi mumkin edi, ammo mavjud tarjima personaj nutqiga mos va ravon.

3-misol. Asliyat: “I ain’t got the heart to lash him” (I bob, 19-bet) — mehr va rahm tufayli biror ishni qilishga ko‘ngli bormasligini bildiradi.

Tarjima: “uni kaltaklashga qo‘lim bormaydi” (I bob, 4-bet).

Uch bosqichli tahlil. 1) Semantik-pragmatik bosqich: “not have the heart” Polli xolaning intizom talabi bilan qarindoshlik mehri o‘rtasidagi ichki ziddiyatini ifodalaydi. 2) Tarjima strategiyasi: inglizcha “heart” obrazi o‘zbek tilidagi tabiiy somatik frazeologizm — “qo‘li bormaslik” bilan almashtirilgan. Bu Baker bo‘yicha ma‘nosi o‘xshash, shakli boshqa idiomaga bilan tarjima qilishning aniq namunasidir. 3) Pragmatik natija: tarjima so‘zma-so‘z “yuragim chidamaydi” shaklidan ko‘ra o‘zbek nutq me‘yoriga yaqin; rahm, ikkilanish va mehr ohangi to‘liq saqlangan. Mazkur holat milliy frazeologik resurs pragmatik ekvivalentlikni kuchaytirishini ko‘rsatadi.

4-misol. Asliyat: “my old heart most breaks” (I bob, 19-bet) — kuchli ruhiy og‘riq va achinishni obrazli ifodalaydi.

Tarjima: “ko‘nglim pora-pora bo‘ladi” (I bob, 4-bet).

Uch bosqichli tahlil. 1) Semantik-pragmatik bosqich: birlik Polli xolaning Tomni jazolaganidan keyingi ruhiy iztirobini kuchaytirib, uning tashqi qattiqqo‘lligi ortida mehribonlik borligini ko‘rsatadi. 2) Tarjima strategiyasi: “heart breaks” o‘zbek tilidagi kuchli emotsional frazeologizm “ko‘ngli pora-pora bo‘lmoq” bilan almashtirilgan; bu ma‘nosi o‘xshash, shakli farqli idiomaga strategiyasidir. 3) Pragmatik natija: tarjimada hissiy intensivlik nafaqat saqlangan, balki o‘zbek o‘quvchisi uchun juda tabiiy obraz orqali berilgan. Shu sababli mazkur misol pragmatik ekvivalentlikning muvaffaqiyatli namunasidir.

Tahlil natijalari ko‘rsatishicha, to‘rtta misolning bittasida asliyatdagi obraz va ma’no deyarli bir xil shaklda saqlangan, uchta holatda esa funksional jihatdan yaqin, ammo obraz yoki strukturasi farqli o‘zbekcha vosita tanlangan. Ayniqsa “qo‘li bormaslik” va “ko‘ngli pora-pora bo‘lmoq” kabi milliy jihatdan tabiiy frazeologik yechimlar asliyatdagi mehr, achinish va ichki ziddiyatni o‘zbek o‘quvchisiga bevosita yetkazadi. “Get my dander up” holatida obrazlilik qisman neytrallashgan bo‘lsa-da, asosiy emotsional va kommunikativ ma’no saqlangan. Demak, pragmatik ekvivalentlik so‘zma-so‘z obrazni takrorlashdan ko‘ra, tarjima tilida o‘xshash kommunikativ ta’sir hosil qiluvchi birlikni tanlash bilan chambarchas bog‘liq.

XULOSA

Frazeologik birliklar badiiy matnda nafaqat nominativ ma’no, balki personajning hissiy holati, ijtimoiy nutq xususiyati va muallifning baholovchi munosabatini ham tashiydi. “The Adventures of Tom Sawyer” materiali shuni ko‘rsatadiki, tarjima sifatini faqat formal-semantic moslik bilan emas, asliyatdagi pragmatik ta’sirning tarjima o‘quvchisida qay darajada qayta yaratilgani bilan ham baholash zarur.

Tahlil quyidagi xulosalarni beradi. Birinchidan, frazeologik birlikning muvaffaqiyatli tarjimasi uning lug‘aviy ma’nosini emas, kontekstdagi pragmatik vazifasini ham hisobga olishni talab etadi. Ikkinchidan, Ilyos Muslim tarjimasida o‘zbek tilining tabiiy somatik va emotsional frazeologizmlaridan foydalanish Polli xola nutqining xalqona, mehribon va ayni paytda kinoyaviy ohangini saqlashga yordam bergan. Uchinchidan, obrazli komponent o‘zgargan holatlarda ham funksional muqobil o‘quvchida asliyatga yaqin emotsional reaksiya hosil qilishi mumkin. Shu bois badiiy tarjimada pragmatik muqobillikni semantik moslik, uslubiy tabiiylik va kommunikativ ta’sir birligi sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 140–161.
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – 2-е изд. – М.: Высшая школа; Дубна: Феникс, 1996. – 381 с.
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 406 b.
4. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – 166 p.
5. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
6. Grice H.P. Logic and Conversation // Cole P., Morgan J.L. (eds.) Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
7. Leech G.N. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – 250 p.
8. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.
9. Newmark P. A Textbook of Translation. – New York: Prentice Hall, 1988. – 292 p.

10. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London; New York: Routledge, 1992. – 304 p.
11. Salomov G‘. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1983. – 232 b.
12. Twain M. The Adventures of Tom Sawyer. – Hartford, Conn.; Chicago; Cincinnati: The American Publishing Company; San Francisco: A. Roman & Co., 1876. – 274 p. (I bobdagi misollar: p. 19).
13. Tven M. Tom Soyerning boshidan kechirganlari / Ilyos Muslim tarjimasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – 288 b. – ISBN 978-9943-27-779-3.
14. Botirova H. The Importance of Lexical Transformations in Literary Translation // Journal of Foreign Languages and Linguistics. – 2021. – Vol. 2, No. 3.
15. Boltaeva G.K., Botirova H.A. The Usage of Transformation in Literary Translation // Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. – 2022. – No. 1. – P. 310–319.
16. Botirova H.A. The Study of Transformation Techniques in Literary Translation // Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. – 2023. – P. 68–73.